

62. Sharp, Jennifer & Jennings, Patricia. (2016). Strengthening Teacher Presence Through Mindfulness: What Educators Say About the Cultivating Awareness and Resilience in Education (CARE) Program. *Mindfulness*, 7. 10.1007/s12671-015-0474-8.
63. Steward, J. (2014). Sustaining emotional resilience for school leadership. *School Leadership & Management*, 34(1), 52–68. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/13632434.2013.849686>.
64. Tait, M. (2008). Resilience as a contributor to novice teacher success, commitment, and retention. *Teacher Education Quarterly*, 35(4), 57–76.
65. Yonezawa, S., Jones, M., & Singer, N. R. (2011). Teacher resilience in urban schools: the importance of technical knowledge, professional community, and leadership opportunities. *Urban Education*, 46(5), 913–931. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/0042085911400341>.

УДК 159.922.6/.73-054

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2024-77-92-98>

ЛАРИСА ЛІХІЦЬКА

<https://orcid.org/0000-0002-0883-7628>

larisasporish@gmail.com

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри мистецьких дисциплін
дошкільної та початкової освіти
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ЛЕСЯ СТАРОВОЙТ

<https://orcid.org/0000-0002-5888-1651>

starovojt.vin@gmail.com

кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри мистецьких дисциплін
дошкільної та початкової освіти
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЧУТТЯ СТРАХУ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкрито основні особливості та детермінанти страхів дітей дошкільного віку. Страх – це емоція, яка виникає, коли біологічне чи соціальне існування людини зазнає загрози. Залежно від типу загрози інтенсивність і характер переживання страху варіюють у досить широкому діапазоні відтінків, включаючи тривогу, занепокоєння, жах. Варто відрізняти тривогу від страху. Останню в науці розуміють як стан, коли джерело загрози є невідомим і неусвідомленим.

Ключові слова: страх, тривога, агресія, детермінанти страху, захисна реакція людини, соціалізація.

LARISA LIKHITSKA

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Valentyna Voloshyna Faculty
of Preschool and Primary Education,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University,
Ostrozkyi Str., 32, Vinnytsia

LESYA STAROVOIT

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, Head of Valentyna Voloshyna
Faculty
of Preschool and Primary Education,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University,
Ostrozkyi Str., 32, Vinnytsia

DETERMINANTS OF FEAR IN PRESCHOOL CHILDREN

The article reveals the main features and determinants of preschool children's fears. Fear is an emotion that arises when a person's biological or social existence is threatened. Depending on the type of threat, the intensity and character of the experience of fear varies in a fairly wide range of shades, including anxiety, concern, horror. Anxiety should be distinguished from fear. The latter is understood in science as a state when the source of the threat is unknown and unaware.

Key words: fear, anxiety, aggression, determinants of fear, human protective reaction, socialization.

Для відновлення української нації необхідно вирішити соціально-психологічні проблеми дитинства, які виникають у сучасному світі.

Намагання зменшити згубний вплив негативних станів на особистість дошкільнят і зменшити їхній надмірний прояв призвело до того, що було прийнято рішення провести дослідження страхів. Пошуки спеціальної інформації про феномен страху показали, що його вивченню приділено мало уваги. Спеціальна психологічна література розглядає лише окремі питання цієї проблеми, що не можна вважати достатнім. Зарубіжні психологи, такі як В. Кунер, Б. Пере, З. Фройд, С. Холл, К. Хорні, В. Штерн та інші, вивчали окремі питання страхів після того, як психологія стала самостійною наукою.

Вітчизняні дослідники-психологи М. Г. Ярошевський, С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець, І. О. Сікорський, В. О. Васютинський, Я. В. Лесюк, К. О. Хоменко, В. В. Рибалка, М. А. Скок, В. І. Шахов та О. М. Чорна сформулювали багато оригінальних висловлювань про почуття страху.

Психіатричні дослідження страхів І. О. Сікорського є особливо цінними для психології, оскільки загострення явища завжди відображає його в найбільш яскравій формі: те, що в нормі проявляється лише злегка, у патології – яскраво та повно.

Це корисно для пошуку способів запобігання патологічному розвитку емоцій страху.

Страх не є новим питанням у психологічній літературі. Крім того, переглянуті нові докази можуть бути достатніми для науки. Інакше може статися так, що ми мимоволі будемо намагатися вписати все нові й нові спостереження в старі моделі [7].

Страх є не тільки біопсихофізіологічним явищем, але й глибоко соціальним явищем, що визначає його детермінанти та вказує на важливість дослідження цієї проблеми. За останні п'ять років значно зросла кількість інформації про катастрофи, соціальні та природні катаклізми (землетруси, тривалі та локальні війни), що актуалізує проблему страху, оскільки захисна реакція людини на ці явища є страх [3].

Військові дії, які тривають багато років і, схоже, не скоро закінчатся, і економічна криза, на тлі цього, змушують людей похилого віку, молоді та навіть дітей відчувати нові страхи. Діти частіше спостерігають прояви страхів, вербалізації та тривоги в дорослих.

Криза суспільства також актуалізує проблему страхів, оскільки люди повинні самостійно захищатися, якщо суспільство їх не захищає. Економічна та соціальна кризи породили кризу сім'ї, яка переходить у кризу виховання, що також викликає страх. Діти відчують більшу нестабільність у сім'ї, менше отримують уваги з боку дорослих і менше відвідують дошкільні заклади, що також сприяє розвитку страхів. Сучасна медицина винайшла ліки для лікування страху. Це свідчить про те, наскільки важливим є усунення страхів і корекція ступеня їх прояву в бік послаблення [2].

Розробка питань формування моральної свідомості дитини вимагає вивчення особливостей впливу почуття пережитого страху на розвиток особистості дошкільняти.

Мета статті – охарактеризувати негативні психічні стани, зокрема переживання відчуття страху дітьми дошкільного віку та причини їхнього виникнення.

Відомо, що немовлята демонструють перші емоційні реакції, пов'язані з задоволенням або незадоволенням органічних потреб. У своїх наукових працях М. Й. Боришевський зауважує, що позитивні та негативні емоції відображаються в міміці шестимісячного ембріона під час внутрішньочеревного розвитку дитини, і вони пов'язані з емоційними переживаннями майбутньої матері [8].

На думку одних дослідників, почуття страху є природженим, інші вважають, що воно з'являється в новонародженого у процесі соціалізації. Ми дотримуємося тієї думки, що страхи мають рефлекторну основу, але набуваються в процесі соціалізації. Ч. Дарвін, В. Штерн, С. Айзенк зазначали, що перші емоційні реакції, близькі за своєю формою до страху, виникають у дітей на першому році життя.

На перших етапах особистісного розвитку діти не розуміють і не можуть морально переживати свої дії, тому такі дії потрібно розглядати як страх, а не як сором. Поєднання сорому зі страхом у дітей дало підстави для того, що деякі дослідники дитячої психіатрії взагалі не вірять у те, що страх існує в дітей молодшого віку. В. Пере вважає, що такі ознаки, як зашаріння та відведення погляду, які виявляються в дітей на цій віковій стадії, є ознаками страху, гніву та радості. Після першого періоду замирання серцеві клапани скорочуються швидше, а кровоносні судини розширюються. Таким чином, страх і сором слід розрізняти [2].

Сором, як унікальне почуття, відрізняється від страху як у зовнішній, так і у внутрішній формі. Об'єкти, які викликають сором, відрізняються від тих, які викликають страх. На нашу думку, дитині раннього віку однаковою мірою властиві почуття страху та сорому. Можливо, це пов'язано з тим, що в кожному з цих почуттів містяться компоненти інших почуттів. Отже, хоча в соромі є елементи страху та здивування (іноді вони не розрізняються на ранніх етапах розвитку дитини), сором і страх слід розглядати як унікальні почуття, які проходять різні шляхи розвитку [3].

Діти іноді відчують страх під час адаптації до дитячого закладу, але частіше це відбувається в ранньому віці. Я. В. Лесюк та І. М. Мельник зазначають, що, у зв'язку з можливістю виникнення почуття страху перебування в дитсадку є психічно травмуючим фактором для дитини з трьох років і залишається таким до п'яти років. При цьому виявляються не лише занепокоєння через розрив стереотипу емоційного контакту з матір'ю, але й страх спілкуватися зі сторонніми, незнайомими дорослими [2].

Діти починають розуміти страх, коли він проявляється в інших. Звичайно, перше розуміння дитини далеко не повне та не глибоке, оскільки вона не може визначити його прояв у жестах, тремтінні голосу, міміці тощо. Це лише базове розуміння того, як інші люди переживають страх, і деякі уявлення про те, як страх проявляється в неї. Оцінка своїх якостей, сил і можливостей визначається оцінкою дорослих.

З розвитком дитини страх повністю відокремлюється від сорому. Страх стає більш складним почуттям, диференціюються його види. Чинники, що його викликають, різноманітні, а прояви значною мірою залежать від унікальних умов виховання дитини. У старшому дошкільному віці

сфера виявів почуття страху дещо розширюється, порівняно з молодшим: збільшується страх фізичних покарань, особливо у хлопчиків (можливо, через те, що батьки вважають, що можна фізично впливати на дитину в цьому віці), з'являється страх не впоратися із завданням, а в окремих дітей з'являється страх не виконати вимоги вихователя, матері або батька (це страх не догодити дорослим) [7].

На нашу думку, важливим є твердження, згадане Є. М. Потапчуком, який стверджував, що страх використовується як засіб виховання в соціальному розвитку людини. Наприклад, сформований страх громадського осуду використовується для регулювання поведінки. Підвищена схильність людини до страху перестає бути пристосувальною та часто оцінюється негативно, коли людина живе в суспільстві, де соціальні інститути захищають її [1].

Порівняно стійкі реакції страху можуть зберігатися навіть після визнання їх непотрібності. Отже, виховання стійкості до страху, як правило, спрямоване не на звільнення людини від страху, а на розвиток здатності володіти собою, коли він виникає [7].

На жаль, окремі вихователі, а іноді й батьки, визнають страх як важливий спосіб навчити дітей слухняності. На нашу думку, слухняність пов'язана з відсутністю вольових зусиль, власної думки та автоматизмом у виконанні вимог інших людей, тобто, у задоволенні їхніх потреб. У сучасному світі фізичні чи моральні покарання дитини, на жаль, ще не зникли. Крім того, батьки чи вчителі, які карають дітей, лише прищеплюють їм страх, а не домагаються слухняності. Таким чином, покарання можуть не бути викоріненими, що, як правило, дозволяє вчителям і батькам залишатися легковажними, коли мова йде про почуття страху в дитини. Дехто помилково вважає страх корисним, легким, нешкідливим або навіть корисним для дитини. Помилкові уявлення про страх часто штовхають дорослих застосовувати його до власних дітей, як найшвидшого способу навчити їх слухняності або домогтися бажаного [2].

Страх може перетворитися на постійну схильність до відповідних переживань після повторного переживання почуття як емоційного процесу. Емоційна адаптація – це процес частого повторення емоцій, що призводить до зниження вразливості та байдужості до того, що раніше тишило, засмучувало або викликало страх. Цим пояснюється те, що різкі зауваження або обурливі дорікання, які робить вихователь, перестають бути актуальними [4].

Неблагополуччя в сім'ї, грубість вчителів, застосування фізичних покарань, залякування в ранньому й дошкільному віці, випадкові обставини, що викликають страх, і, найважливіше, брак батьківського тепла, відсутність прихильності та безумовної любові є факторами, які викликають страх у дитини.

Чотирирічна або п'ятирічна дитина починає відчувати себе суб'єктом діяльності та розуміти свої дії. Перші емоційні реакції, близькі до страху, які надалі перетворюються на страх, залежать від успішності виконання дитиною поставлених завдань. Дитячі переживання, як позитивні, так і негативні, впливають на поведінку. Діти дошкільного віку починають розуміти страх як окреме почуття, відрізняючи його від гніву, сорому тощо. Старші дошкільнята також розуміють ситуацію, у якій вони опинилися під час цього неприємного відчуття [3].

Розвиток досвіду дитини пов'язаний та сприяє розвитку почуття страху, оскільки цей досвід постійно збагачується, а сфера проявів страху збільшується. У дошкільному віці дитина може відчувати страх не від реальних подій, а від уявних. Вона починає розрізняти докір, осуд, незадоволення її поведінкою, ласку, похвалу тощо у ставленні дорослих до себе. Це ставлення впливає на їхнє почуття власної гідності. Дошкільнята прагнуть приховати свої страхи від інших.

У дитини з'являється страх неуспіху, коли її усвідомлення не тільки своїх дій, але й своїх якостей і можливостей формується на основі оцінок дорослих. Відповідно до різних внутрішніх і зовнішніх умов у дітей дошкільного віку може розвиватися невпевненість у власних силах, занепокоєння щодо досягнення своїх цілей тощо. Це перешкоджає розвитку дитини її здібностей і самореалізації, значно ускладнює її життя, послаблює її волю та ініціативу, сприяє розвитку замкнутості та нетовариськості. А це може призвести до того, що боязнь може розвинутися у хворобливу форму [2].

Батьки, вихователі та інші дорослі, які оточують дитину, повинні знати психологічні механізми розвитку страху в дітей, якщо вони хочуть допомогти дітям звільнитися від нього. Так, страхи, які виникають у процесі спілкування з батьками та однолітками, відрізняються від страхів, які виникають самосвідомо або є результатом переляку. Таким чином, у першому випадку йдеться про навіювані страхи, у другому – про особистісно зумовлені страхи, а в третьому – про страхи, які виникають за певних обставин.

Провідні механізми страху іноді взаємопов'язані, що створює складну, мотивовану психологічну структуру. Іноді страхи стають такими, що важко усунути. Це відбувається тому, що ми намагаємося впливати лише на зовнішній характер страху, не враховуючи його внутрішню природу, значення тощо. Вплив на причину страху, тобто на його середовище та фактори, буде більш ефективним у процесі корекції в дітей [4].

У ранньому віці часті та тривалі переживання страху сприяють розвитку в дитини боязкості та лякливості. Діти, які залякані, ростуть хворобливими та слабкими, що дозволяє розглядати

хворобливості, як одну з ознак страху. Однак страхи також частіше виявляються у хворих дітей. Середня кількість страхів у дівчаток більша, ніж у хлопчиків, що свідчить про більшу особистісну чутливість дівчаток до страхів. Однак стаття не може бути причиною страху.

Дорослі, які оточують дитину, часто є джерелом так званих навіюваних дитячих страхів. Хоча вони не хочуть усвідомлювати та розуміти, що заражають дитину страхом, указуючи їй на небезпеку надто емоційно. Маленька дитина ще не розуміє, що і чим їй це загрожує, вона може розпізнати ознаки тривоги в рухах, обличчі та голосі дорослого, і, природно, вона також реагує на страх. Таким чином, дитина проявила слухняність і дорослий домігся свого, але цей страх може закріпитися й поширитися на подібні ситуації тощо. До навіюваних страхів також можна віднести страхи батьків, які перебувають у надмірному емоційному, неспокійному або знервованому стані. Коли вони говорять дітям про смерть, хвороби, пожежі та вбивства, це негативно впливає на дитячу психіку [2].

Крім того, занижена самооцінка є фактором того, що сприяє розвитку страхів дошкільнят. Батьки, оцінюючи своїх дітей, часто бачать лише їхні недоліки, що викликає страх у дитини. Батьки повинні постійно працювати над підтримкою та усвідомленням позитивних і сильних якостей дитини, щоб допомогти їй подолати уже сформовані страхи [11].

Дедалі частіше причиною страху дошкільнят стають дидакалогенії. Це пов'язано з тим, що погане виховання та взагалі недостатнє виховання є основними причинами появи страху в дітей. Л. В. Алексєєва визначає «дидакалогенію» як психологічну травму, яку завдає педагог дитині нечутливим, а іноді грубим впливом, що може призвести до хворобливості [4].

Коли дорослі намагаються контролювати дітей у всьому, навіть у дрібницях, вони викликають у них невпевненість у своєму характері, амбівалентність емоцій і, як наслідок, страх, який потім посилюється та проявляється в агресивній поведінці. Крім того, через дитячий страх на батьків поширюється «реакція протесту». Агресивність – це зворотна сторона страху. Агресія часто приховує тривогу дитини, яка пережила страх від нелюбові батьків [8].

На нашу думку, потрібно більш детально звернути увагу на такий фактор виникнення страхів у дошкільнят, як залякування з боку дорослих. Це пов'язано з тим, що дорослі часто використовують цей метод впливу на дитину, ніби то не бажаючи їй зла. Безумовно, і випадковість може призвести до переляку (землетрус, пожежа, гроза, аварія тощо), але найчастіше причиною переляку є залякування та неправильне або недостатнє пояснення явищ і обставин. Особливо, коли дорослий погрожує залишити дитину або позбавити її батьківської любові (я не буду тебе любити, віддам комусь іншому, покину, візьму собі другого слухняного хлопчика тощо). Оскільки страх втратити близьких загострює потребу в любові та прихильності, подібні погрози часто викликають страхи та сприяють розвитку невротичної схильності [3].

Страх, який відчуває дитина через сімейне неблагополуччя, є важливим фактором. Діти не готові до сварок батьків, особливо агресії та бійок. Одним з факторів, які сприяють розвитку страхів у дітей, є спотворена поведінка п'яного батька.

Причиною нічних страхів часто є шоківі реакції переляку, такі як пожежа, напад собаки, залякуючі розповіді та погрози, сварки та бійки в сім'ї, агресія батьків-пияків, а також тривалі несприятливі оточуючі обставини, пов'язані з відсутністю тепла та доброзичливості в сім'ї. Діти відчувають нічні страхи, оскільки їхні нервові процеси перевантажені [8].

Ще одним поширеним фактором, який сприяє розвитку страхів у дітей, є страх покарання. Здавалося б, що з розвитком загальної культури все менше людей підтримують «ремінний» вплив на дитину. Однак це лише на перший погляд. Насправді, ми маємо справу з такою формою покарання як фізичні покарання, на жаль, це практикується не тільки в сім'ях, але й іноді в державних дошкільних та шкільних закладах.

Але сам страх також може призвести до небажаних результатів. Так, страх може спонукати дитину до жорстокості та агресії: дитина може нападати на однолітків, а то й на дорослого, плювати, битися, кусати та щипати.

Агресивність, як попереджають дослідники К. Лорсиц, Л. М. Таран, І. М. Габа, П. П. Горностай А. М. Большакова, В. І. Шахов, О. М. Чорна, це часто прихована тривога дитини, яка страждає від страхів і не знаходить розуміння та любові у своїй сім'ї та найближчому оточенні. Батьки та вихователі найчастіше карають дітей за прояви агресії. І що більше карають, то більше розвивається страх, або навіть страхи, і спалахи агресії починають уживлятися в структуру особистості дитини. Зрозуміти, чому певні діти схильні до агресії, страху або насильства за певних умов, дозволяє аналіз особистісних проблеми, пов'язаних з елементами влади, насильства у стосунках з дитиною [8].

Порушення стосунків з матір'ю є основною причиною страхів у дошкільнят. Дослідження Л. Камраз показали, що діти, у яких не склалися стосунки з дорослими, особливо з матір'ю, виражають менше емоцій, ніж здорові діти. Радість і гнів у голосі того, хто говорить, вони сприймали за страх, що є основною причиною помилок у розпізнанні емоцій. Очевидно, що діти сприймали радість, гнів і навіть «нейтральність» як страх і печаль. Тим більше, що практично не було зворотних помилок, коли страх або печаль сприймалися б як радість. Дитина повинна виховуватися в

атмосфері, яка є емоційно приємною та стабільною, якщо вона хоче стати повноцінною особистістю [11].

А. Адлер стверджував, що коли емоційний контакт дитини з близькими дорослими або оточуючими порушується, дитина відчуває, що живе на «ворожій території». Обставини пригнічують її, і дитина постійно відчуває себе слабшою за інших і не любимою. Як наслідок цього, в дитини розвивається низька самооцінка та почуття неповноцінності. Невпевненість у собі, яка виникає в дитинстві, зазвичай стає стійкою характеристикою особистості та є основою для розвитку страху неспішності. Зазначимо, що однією з причин, на якій ґрунтуються страхи, є переважання докорів над похвалою на адресу дитини, що є традицією у спілкуванні з нею [9].

Насмішки є одним із факторів, які сприяють розвитку страхів у дітей дошкільного віку. Іноді батьки уважно ставляться до своєї дитини та намагаються добре її виховати, але не розуміють її, оскільки не знайомі з психологічними особливостями розвитку. Через це батьки можуть посміятись над якимись дитячими діями у присутності інших людей, що може викликати страх неспішності. Насмішка є надто сильним інструментом для впливу на дитину і зазвичай завдає їй шкоди. Крім того, у дітей, які мають підвищену чутливість і збудливість, це може призвести до страху невдачі, а потім до неспішності в собі [11].

Гіперопіка є ще одним фактором, який сприяє страхам. Гіперопіка викликає в дитини страх, що вона не зможе виконати завдання самостійно. Накопичений досвід незавершених завдань у діяльності також є фактором, який сприяє появі та розвитку страху неспішності, який потім переноситься в доросле життя [10].

Крім того, страх неспішності може бути викликаний думками про свої недоліки, особливо фізичні. Це може призвести до покірності, байдужості, відсутності бажань і відсутності ініціативи. Діти, які мало спілкуються з ровесниками, часто стають лякливими та нетовариськими, що призводить до страху бути неприйнятним у групі, у якій вони діють, що тісно пов'язане зі страхом не досягти успіху. Негативні реакції на невдачу однакові за психологічним змістом незалежно від зовнішніх особливостей; їх основною причиною завжди є блокування провідної потреби дитини в спілкуванні, грі та успіху. Дитина п'яти років відчуває афективну реакцію протесту через відсутність або незадоволення дуже важливої потреби в спільній грі. Ця реакція виражається в прагненні покинути постійно травмуючу ситуацію [8].

Лише в дитині поєднуються дві гостро протилежні якості: надзвичайна сила розвитку та велика беззахисність. Хвороби цивілізації — це психосоматичні розлади, які виникають через надмірне тривале напруження через життєві проблеми, які у дітей можуть викликати навіяні страхи. С. Грофф стверджує, що розвиток несвідомих страхів залежить від процесу народження, оскільки світ плоду порушується спочатку хімічними впливами, а потім механічним шляхом через періодичні пологові перейми. Це викликає фізичний дискомфорт, а також повну невизначеність і загрозу життю. Діти та їхні матері відчувають біль один для одного, що викликає біологічний антагонізм і конфлікт. Продовження цієї ситуації варіюється значною мірою. Але зрозуміло, що страх і розгубленість молодої матері або виразно негативне чи надзвичайно амбівалентне ставлення матері до новонародженого можуть зробити цю фазу більш складною та тривалішою як для матері, так і для дитини. Такі почуття можуть заважати фізичній взаємодії. Крім того, дитина, що народжується, відчуває страх смерті. Люди, які пережили смерть, часто роблять асоціацію між агонією народження та смертю, що посилює нігілізм цього почуття. Тим не менш, вони можуть відчувати, що ця біль схожа на біль, яку вони відчували під час свого біологічного народження. Народження завдає нам страждань, і ми помираємо в результаті цих страждань. Труднощі народження схожі на страждання смерті [4].

Деякі вчені вважають, що процес народження може спричинити страх. Пізніше він проявляється в психічно несприятливих для дитини обставинах, зокрема, коли дитина не отримує батьківського тепла та відчуває душевну незахищеність. Відсутність людини, яка піклується про дитину, навіть коли вона ще не народилася, викликає несвідоме почуття страху, відоме як ранній страх. Страх є причиною фізичних і душевних порушень у дітей. Щоб запобігти подальшому неправильному розвитку, батьки повинні мати чітке розуміння цих наслідків. Страх є причиною протесту проти виховання [8].

Кожна форма страху має психологічний елемент. У залежності від того, наскільки сильним є психологічний елемент, можна виділити кілька блоків страхів [7].

Перший блок включає страхи, які викликані афективним компонентом через власний досвід переживання негативних емоційних станів, таких як тривога та почуття невдачі.

Другий блок — це ґностичні когнітивні страхи, які включають страх перед невідомим (природою, тваринами або незнайомою людиною).

Третій блок — це страхи, пов'язані з психомоторними процесами. До таких страхів належать випадки невдалої дії або неправильного руху, які призвели до страху висоти і втрати рівноваги.

Четвертий блок — це страхи, викликані вітальним компонентом, які базуються на захисному рефлексі «Що таке?» (страху від різкого звуку, грому, блискавки або стуку в двері).

Детермінантами страхів на першому рівні соціального розвитку дитини (родина – мікросередовище) є такі фактори, як блокування дитиною її основних потреб; традиція переважання критику над похвалою; висміювання та насмішки батьків щодо її недоліків; відсутність впевненості в тому, що її батьки безумовно люблять і розуміють; амбівалентне ставлення рідних до дитини; фізичні покарання; відсутність віри в безумовну любов її батьків тощо [10].

Основні фактори, які викликають страх у дітей на другому рівні соціалізації (дитячий садок – макросередовище) – це блокування потреб дитини, думки лише про свої недоліки; традиція переважання критику над похвалою; висміювання недоліків і насмішки однолітків; фізичні покарання; приниження почуття особистої гідності через словесні покарання; залякування; примушування їсти; відсутність достатнього спілкування з однолітками тощо.

Діти, які перебувають на третьому рівні соціалізації (соціум – мезосередовище), можуть зіткнутися з такими факторами, як культивування страху, негативний досвід спілкування з людьми протилежної статі, стихійні явища, пожежі, землетруси, військові дії, перегляд телевізійних фільмів, які викликають страх, і накопичення проблем, які не вирішені тощо [8].

Отже, можемо висновкувати про те, що з тридцяти детермінантів страхів, які притаманні дошкільнятам, двадцять належать до першого рівня соціалізації дитини в мікросередовищі її родини, тринадцять належать до другого рівня соціалізації дитини в дитячому садку, і лише шість належать до третього рівня соціалізації дитини в мезосередовищі. Таким чином, діагностика та корекція страхів у дошкільнят повинні базуватися на вивченні та усуненні детермінант, які характерні для першого та другого рівнів соціалізації, тобто в сім'ї та дитячому садку.

Література

1. Варій М. Й. Психологія: Навчальний посібник. Київ: Фенікс, 2017. 267 с.
2. Вікова та педагогічна психологія / За ред. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинської, З. В. Огороднійчук. Київ: Просвіта, 2001. 415 с.
3. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. К.: Освіта, 1998. 256 с.
4. Коломієць Алла, Литвин Андрій, Жовнич Олесь, Тертична Таїсія. Формування навичок емоційної стійкості учасників освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2023. Випуск 76. С. 79-85.
5. Коломієць Л.І., Шульга Г.Б. Специфіка переживання кризових станів фахівцями соціальної сфери. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології*. 2023. Випуск 46. С. 166-170.
6. Кузьмінський А. І., Омел'яненко В. Л. Педагогіка родинного виховання. К.: Знання, 2013.
7. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2014. 124 с.
8. Чернобровкіна В. А. Прив'язаність до близьких дорослих та її вплив на розвиток характеру в дошкільному віці. Київ, 1992. 120 с.
9. Adler A. Social interest: A challenge to mankind. New York: Capricorn Books, 1964. 200 p.
10. Freud Z. Psychoanalysis of children's fears. Madison: International Universities Press, 1993. 230 p.
11. Koepke S., Jaap J.A. Dynamics of identity development and separation-individuation in parent-child relationships during adolescence and emerging adulthood A conceptual integration. *Developmental Review*, March 2012.
12. Portner LC, Riggs SA. Sibling Relationships in Emerging Adulthood: Associations with Parent-Child Relationship. *Journal of Child and Family Studies*, 2016.

References

1. Varii M.I. Psykholohiia: Navchalnyi posibnyk [Psychology: Educational manual]. K.: Feniks, 2017. 267 s.
2. Vikova ta pedahohichna psykholohiia [Age and pedagogical psychology] / Za red. O.V. Skrypchenko, L.V. Dolynskoi, Z.V. Ohorodniichuk. K.: Prosvita, 2001. 415 s.
3. Kononko O. L. Sotsialno-emotsiinyi rozvytok osobystosti [Socio-emotional personality development]. K.: Osvita, 1998. 256 s.
4. Kolomiiets Alla, Lytvyn Andrii, Zhovnych Olesia, Tertychna Taisiia Formuvannia navychok emotsiinoi stiikosti uchasykiv osvithnoho protsesu v umovakh nadzvychainykh sytuatsii. [Formation of emotional stability skills of participants in the educational process in emergency situations]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*. 2023. Vypusk 76. S. 79-85.
5. Kolomiiets L.I., Shulha H.B. Spetsyfika perezhyvannia kryzovykh staniv fakhivtsiamy sotsialnoi sfery. [The specifics of experiencing crisis situations by specialists in the social sphere.]. *Habitus: naukovyi zhurnal z sotsiologii ta psykholohii*. 2023. Vypusk 46. S. 166-170.
6. Kuzminskyi A.I., Omelianenko V.L. Pedahohika rodynnoho vykhovannia. [Pedagogy of family education]. K.: Znannia, 2013.
7. Maksymenko S.D. Zahalna psykholohiia: Navchalnyi posibnyk [General psychology: Study guide]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 2014. 124 s.
8. Chernobrovkina V.A. Pryv'iazanist do blyzkykh doroslykh ta yii vplyv na rozvytok kharakteru v doshkilnomu vitsi [Attachment to close adults and its influence on character development in preschool age.]. Kyiv, 1992. 120 s.

9. Adler A. Social interest: A challenge to mankind. New York: Capricorn Books, 1964. 200 p.
10. Freud Z. Psychoanalysis of children's fears. Madison: International Universities Press, 1993. 230 p.
11. Koepke S., Jaap J.A. Dynamics of identity development and separation-individuation in parent-child relationships during adolescence and emerging adulthood A conceptual integration. *Developmental Review*, March 2012.
12. Portner LC, Riggs SA. Sibling Relationships in Emerging Adulthood: Associations with Parent-Child Relationships. *Journal of Child and Family Studies*, 2016.

УДК 159.923-057.874

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2024-77-98-103>

ЛАРИСА ЛІХІЦЬКА

<https://orcid.org/0000-0002-0883-7628>

larisasporish@gmail.com

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри мистецьких дисциплін
дошкільної та початкової освіти
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ЮЛІЯ ЯКИМЕНКО

<https://orcid.org/0000-0002-7552-359X>

yuliia.yakymenko@vspu.edu.ua

асистент кафедри мистецьких дисциплін
дошкільної та початкової освіти
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті висвітлено особливості формування креативності молодших школярів та її вплив на творчий потенціал особистості. Термін «креативність» використано для опису творчих здібностей або здібностей людини, які можуть проявлятися у різних видах діяльності, таких як мислення та сприйняття для опису особистості в цілому або окремих її частин, результатів діяльності та процесу її створення.

Ключові слова: креативність, творчість, творче мислення, уява, фантазія, творча діяльність.

LIKHITSKA LARISA

<https://orcid.org/0000-0002-0883-7628>

larisasporish@gmail.com

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Valentyna Voloshyna
Faculty of Preschool and Primary Education,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University
Ostrozkyi Str., 32, Vinnytsia

YULIYA YAKYMENKO

<https://orcid.org/0000-0002-7552-359X>

yuliia.yakymenko@vspu.edu.ua

Assistant at the Valentyna Voloshyna Faculty
of Preschool and Primary Education,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State
Pedagogical University
Ostrozkyi Str., 32, Vinnytsia

CREATIVITY AS A CHARACTERISTIC OF THE CREATIVE POTENTIAL OF YOUNG SCHOOL STUDENTS

The article highlights the peculiarities of the formation of creativity of younger schoolchildren and its influence on the creative potential of an individual. The term "creativity" is used to describe a person's creative abilities or capacities that can be manifested in various activities such as thinking and perceiving. They describe the personality as a whole or its individual parts, the results of activity and the process of its creation.

Key words: creativity, creativity, creative thinking, imagination, fantasy, creative activity.

Відповідно до визнання того, що творчість має соціальний смисл, а не особистісний, у сучасній психології спостерігають активізацію досліджень у галузі психології творчості. Цей рух є результатом того, що науковці стали більш ретельно й активно вивчати цю тематику.

У контексті цього твердження такі науковці, як Б. Ф. Баєв, П. П. Блонський, Ю. З. Гільбух, І. А. Зязюн, В. О. Моляко розглядають творчість як основу й механізм розвитку психіки, а М. Й. Боришевський, І. С. Продан, Г. К. Середа, І. О. Синиця, В. І. Шахов, О. М. Паламарчук, І. М. Габа пов'язують її дослідження із закономірностями мислення.

Зарубіжні вчені Дж. Гілфорд, С. Меднік, В. Сміт, К. Тейлор, Е. Торренс, Х. Трік, М. Уоллах, Д. Халперн також проводили дослідження з психології творчості, відомі як «креативність». Але, як зазначають автори Ю. З. Гільбух, О. В. Запорожець, В. О. Моляко, Б. Й. Цуканов і М. Г. Ярошевський, вони не досягли належного результату.

Отже, питання розвитку творчої особистості стає більш актуальним тому, що Україна входить до світового економічного, освітнього та наукового середовища, яке змушує її розвивати свій інтелектуальний потенціал. Необхідно продукувати більше досліджень у цій галузі, передбачені значними змінами, які ведуть до необхідності розвитку творчих здібностей особистості та їхнього